

nyugati embernek meg kell találnia az értelmes önkorlátozást és a generációk összefüggésében történő gondolkozást – különben önmagát pusztítja el. Keresztyén nyelven szólva: *a hívő ember a jövő embere*. Nem csak racionális okoknál fogva, hanem első renden azért, mert számára a jövő nem csak a következő generáció jövője, hanem Krisztus jövője is, akinek visszajövetelét az egész keresztyén közösség várja. Ha a változás a fejekben megtörténik (akár az említett szekuláris szavak mentén, akár a keresztyén üzenet hatására), akkor nem riasztóan magas vagy alacsony születési számokról fogunk beszélni, hanem kiteljesedett, minőségi életről – és akkor a bolygónk jövőjét sem kell majd féltenuünk!

Csanády Márton

A határokat feszegető népességnövekedés

12

„A világ népességének rövid története”

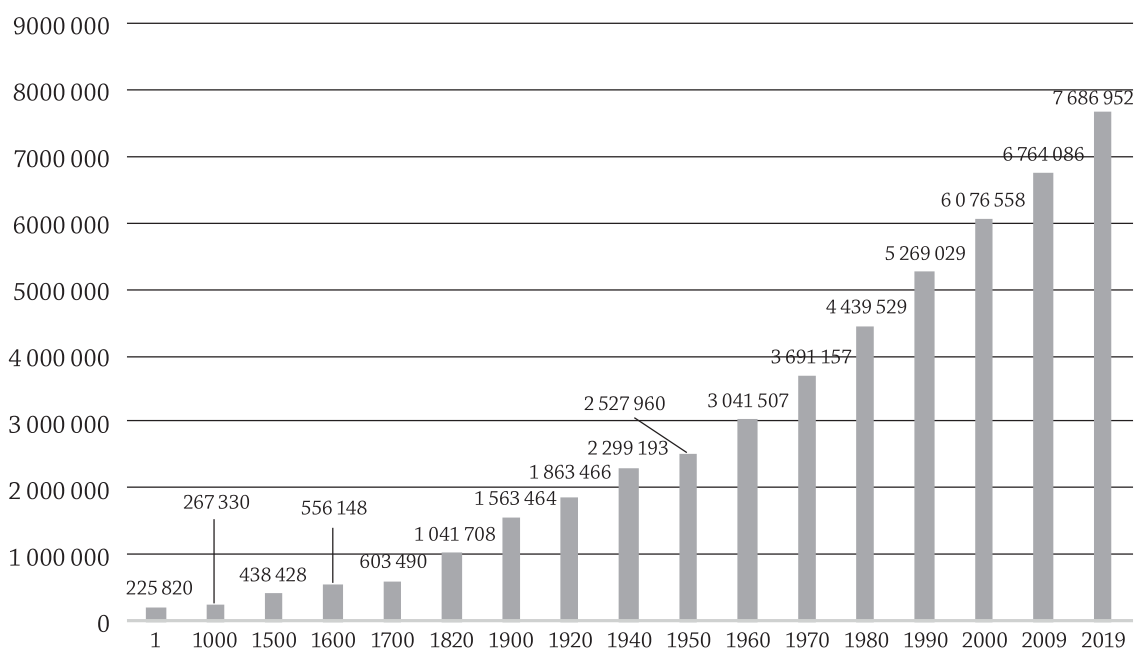
1996-ban ösztöndíjas egyetemistaként Amszterdamban bújtam az antikváriumokat. Amszterdamban a használt könyveknek hatalmas kultusza volt. Ebben a nem egész egymilliós városban több tucat antikvárium volt, olyan sok, hogy egy külön kiadvány segítette az eligazodást. A nyomtatott könyvek kora ekkor jutott el a csúcsra. A digitális írásbeliség még nem váltotta fel a nyomtatott betűt, de Marshal McLuhen már megjósolta, hogy vége a Gutenberg Galaxisnak.

Az egyik antikváriumban egy olasz demográfus könyvére bukkantam. Massimo Livi-Bacci könyvének a címe: *A világ népességének rövid története*.¹ A könyv éppen harminc éve, 1989-ben jelent meg olaszul.² Hamarosan az angol, majd pont tíz évvel később, 1999-ben a magyar kiadás³ is napvilágot látott. Ez az alig több mint 250 oldalas könyv lenyűgöző tudományos alaposággal igyekszik a rendelkezésre álló források és a társtudományok ismeretei felhasználásával rekonstruálni a Föld népesedésének 1989-ig fellelhető történetét.

A könyv jelentősége nem egyszerűen a tudományos megállapításaiban van, hanem abban, ahogy az átlagolvasó számára is jól és világosan érthetővé teszi azt a riasztóan gyorsuló folyamatot, ahogy a Föld népessége a könyv írását megelőző évtizedekben nőtt. 1900-ban (ebben az évben született apai nagyanyám) a Föld teljes népessége 1 milliárd 563 millió volt. 1950-ben, 5 évvel a második világháború szörnyű pusztításait és 80 millió halálos áldo-

zatot követelő rémségeit követően, a Föld népessége 2 milliárd és 527 millió főt számlált. A könyv megjelenése utáni esztendőben, a kelet-közép-európai rendszerváltások, számunkra olyan meghatározó pillanatában, már 5 milliárd és 269 millió ember élt a Földön.

A világ népességének növekedése Kr. u. 1–209

1. ábra: Saját ábra, millió fő

Forrás: (Maddison, *Contours of the World Economy, 1-2030 AD*. 2007)

Thomas Malthus

A népességnövekedés fokozódó problémájára először egy anglikán lelképásztor, Thomas Malthus figyelt fel. Híres műve: „*Tanulmány a népesedés törvényéről*” (*An Essay on the Principle of Population*)⁴ 1798-ban jelent meg. A mű írásának valódi célja nem egyszerűen a népességnövekedés tudományos vizsgálata volt, hanem, mint ahogy ez kiderül az alcímből, a valódi kérdés, ennek az emberi boldogságra gyakorolt hatása. Malthus a kortársak és az őt megelőző generáció jelentős gondolkodóihoz hasonlóan, az emberi boldogság lehetőségeit vizsgálja. A máig ható visszhangot a tanulmány második, lényegesen bővített, 1803-ban megjelent változata⁵ váltotta ki. A két változat között eltelt időszakban a szerző európai utazásokat tett a kérdés empirikus tanulmányozásának céljából. Malthus alapvető megállapítása az volt, hogy a népességnövekedés nem a számtani sor, hanem a mértani sor trendjét követi. Arra jutott, hogy ennek következtében, az egyéb tényezőket is figyelembe véve, a Föld népessége 25 évente meg fog duplázódni. Ebből következően

2-3 évszázadon belül el fog jutni a Föld eltartó képességének határához, azaz attól tartott, hogy a megtermelhető élelmiszer mennyisége nem fog lépést tartani a népesség növekedésével. Ezért ellenezte a szegényebb néposztályok életkörülményeinek javítását, mivel attól félt, hogy ez a népesség gyorsuló növekedését fogja eredményezni. Nem véletlen, hogy a 19. században Malthus legnagyobb ellenfele Marx Károly volt.

Az elmúlt évszázadok népesedési folyamatai

Habár Malthus gondolatai nem merültek teljesen feledésbe, a huszadik század első felében nem tulajdonítottak különösebb jelentőséget a problémának. A társadalomtudományok ebben a korszakban, még a nyugati országokban is, csak zsenge ifjúságukat élik. Ekkor jönnek létre a társadalomtudomány első műhelyei. A társadalomtudósok első nemzedékeinek figyelme főképpen a hazájukban észlelhető folyamatokra irányul. Ott is van elég izgalmas, megfejtésre váró kérdés.

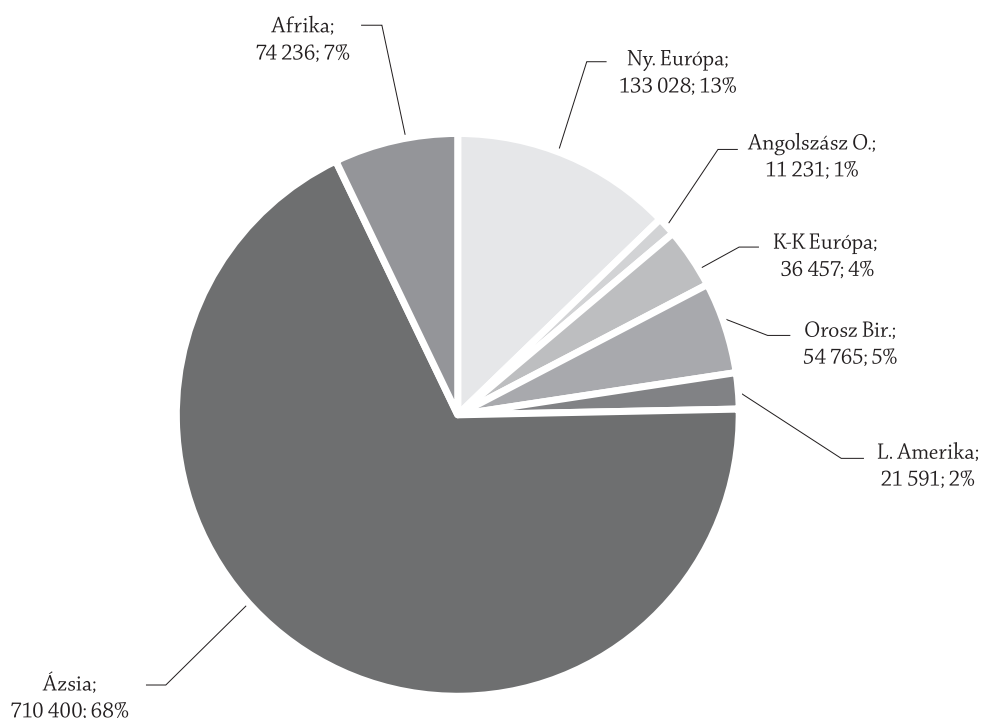
A népesedés alakulásának vizsgálatát tovább bonyolítja, hogy az első világháborút követő években és különösen a világgazdasági válság időszakától kezdve Európa-szerte a növekedés fokozatosan csökken. Majd jól látható különbségek kezdenek kialakulni a különböző társadalmi osztályok, etnikai és vallási csoportok fertilitási mutatói között. Gondoljunk csak az 1930-as évek magyarországi „egyke” vitájára. Magyarországon a reformátusok, akik főként falusi és kisvárosi agrárgazdasági közegben élnek, helyenként az egy gyermek (egyke) stratégiájával válaszolnak a megváltozó gazdasági viszonyokra. Ez a jelenség már a 19. sz. végén is észlelhető volt.⁶ A gyermekszám korlátozásával próbálják ellensúlyozni az egyre szélesebbre nyíló agrárrolló következtében csökkenő bevételeket. Az egy gyermek stratégiával védekeznek a kismemesi és paraszti telkeik elaprózódása ellen. A falusi római katolikusok, görögkatolikusok és ortodoxok helyzete több szempontból is más. Részen földnélküli zsellérek, és ezért a jövő szempontjából nincsen akkora jelentősége a gyermekek számának, másrészt az egyházaik tanítása sem kedvez a gyermekáldás korlátozásának. Már a 19. századtól kezdődően két hosszabb távú stratégia alakul ki Európában a túlnépesedés öntudatlan kezelésére.

Az első megoldás a lakossági feleslegek városokba vándorlása. A vidéki föld- és munkanélküli népesség az egyre inkább iparosodó modern nagyvárosokba áramlik munkát és megélhetést keresve. A falun maradtak a fejlődő mezőgazdasági technológiák segítségével egyre több élelmet tudnak megtermelni, ami lehetővé teszi a mind nagyobb lélekszámú városok kialakulását. Míg a reformáció idején Európában összesen négy, százezer lakosnál nagyobb város volt, addig 1850-ben már 40 olyan város volt, ahol meghaladta a lélekszám a 100 ezer lakost.⁷ Az 1800-as években egyre jobban gyorsul a városiasodás Európában. Fontos megjegyezni, hogy ebben az időszakban a népességnövekmény csak egyik része az, amelyik a városokba áramlik, a másik része még

a falvak lélekszámát növeli. A reformáció időszakában a nyugat-európai népesség 5,8%-a él városokban. A város fogalma ekkor és még századokig nem jelentett nagy lélekszámot, az esetek zömében csak egy-két ezer fő lakossal rendelkeztek. Száz évvel később 7,9 százalék ez a népesség rész, míg 1700-ra csak kis növekedést mutat, 9,5%-ra nő. Ami nem olyan meglepő a 30 éves háború szörnyű pusztításainak ismeretében. Az urbanizáltság Nyugat-Európában a következő száz évben alig változik valamit. Éppen csak átlépi a tíz százalékot, sőt van olyan ország, mint Hollandia, ahol jelentősen csökken a városi népesség aránya.

A 19. század során viszont meglődül az európai szaporodás és a városiasodás is. A két századforduló között a városi népesség aránya tíz százalékról harminc százalékra emelkedik.

A Föld városi népességének a száma a falusi népesség számát valamikor 2008 környékén érte el.⁸ Azóta a falusi népesség száma lassan csökken az egész világon, és a városi népesség egyre nagyobb ütemben nő. A fejlett világ lakosságának a zöme már most is városokban lakik. Az enyhe falusi túlsúly a világ elmaradott és fejletlen régióira jellemző, elsősorban Afrikára.

2. ábra: A világ népességének (1041708) a megoszlása 1820-ban ezer főben⁹

„S kitántorgott Amerikába másfél millió emberünk”¹⁰

A másik stratégia a kivándorlás. Európából a 19. században egyre nagyobb ütemben és egyre nagyobb területről indul meg a kivándorlás. Bár a gyarmatosítás már a reformációval egy időben megkezdődik, az igazi csúcskorszaka a 19. század. Az 1800-as években Európa szinte a teljes ismert világot az uralma alá hajtja. Ez részben nem független az európai népességnövekedéstől és természetesen az ipari forradalomtól. A gyarmattartó országok népességfeleslege jórészt a gyarmatokra áramlik, hogy ott döntően a gyarmati közigazgatásban, a gyarmatokon működő vállalatoknál töltsön be magas társadalmi státuszú tisztségeket. A gyarmatokkal nem rendelkező országok lakói számára az elsődleges célpont Amerika, hiszen ekkorra már az amerikai szárazföld államainak a zöme, mind délen és északon kivívta a függetlenségét. A kivándorlók többsége inkább az északi részre megy, de sokan mennek a közép- és dél-amerikai országokba is. Annak inkább az északi része, de sokan mennek a közép- és dél-amerikai országokba is. Az 1920-as években csak a braziliai Sao Paulo szövetségi államban kettő magyar futball liga (! nem csapat) működött, olyan nagy számban voltak a magyar falvak a vidéken.¹¹ A skandinávok, olaszok, németek, lengyelek és az Osztrák-Magyar Monarchia népei milliószám özönlenek a különböző amerikai államokba.¹² Az eredendő cél természetesen nem a végleges kivándorlás. A többség csak tőkére akar szert tenni, hogy majd hazatérve földet vásárolhasson.

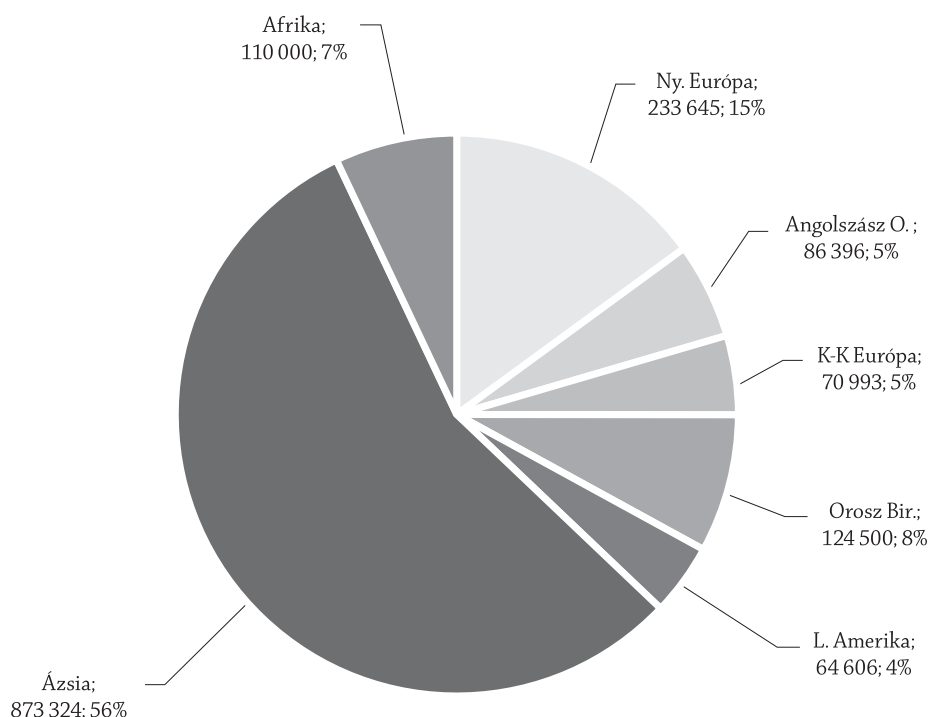
16

Az európai lakosságnak a többi földrészre vándorlása vegyes következményekkel járt. Többek között az őslakosok lélekszámának csökkenésével. Ezt a szándékos népirtások, az őslakosokkal való kegyetlen, embertelen bánásmód és a gyarmatosító háborúk éppen úgy okozták, mint a behurcolt betegségek, továbbá a hagyományos megélhetési források beszűkülése. A telepesek kiirtják Tasmánia teljes őslakosságát, hasonlóképpen a Karib-térség szigeteinek őslakosságát is. Kína népessége a 19. században csökken.¹³ Ázsia egészét tekintve nagyon kicsi a népességnövekedés, aminek következtében az ázsiai népek aránya a Föld teljes népességében 68%-ról 56%-ra csökken. Afrikában is hasonló lenne a helyzet, de mivel jelentős betelepülésre kerül sor Európából, az afrikai földrész népessége a 19. századi átlagnak megfelelően változik. A tömeges kivándorlás ellenére Nyugat- és Kelet-Közép-Európa lakóinak száma éppen úgy jelentősen szaporodik, mint az Orosz Birodalomé. Ausztráliában, Dél-Afrikában, Új-Zélandon és az USA-ban hétszeresére nő a lakosság. Latin-Amerika is megháromszorozza lélekszámát.

A századforduló az európai népesség csúcs- és hőskora. Ekkor a Föld népességének közel a fele az európai országokban vagy az angolul beszélő európai többségű telepesgyarmatokon él. Ennek az egyik alapvető oka, hogy ezekben az országokban összehasonlíthatatlanul jobb az életkörülmények, mint az afrikai és az ázsiai országokban. A 19. század második felében radikálisan javul a táplálkozás, megjelenik a modern egészségügyi ellátás és higiéné-

niai forradalom zajlik le. Ebben úttörő szerephez jutnak a képzett protestáns betegápoló diakonisszák, a római katolikus betegápoló rendek és az izraelita hitközségek. A Kaiserswerti Diakonissza Anyaház diakonisszái ápolnak szer- te Németországban, de Magyarországon (Bethesda)¹⁴ és még a távoli Liba- nonban¹⁵ is. A beteg- és sebesültellátás intézményes keretet kap. Létrejönnek az első kórházak. Fokozatosan nő az átlagéletkor és radikálisan csökken a csecsemő- és gyermekhalandóság, többek között Semmelweis Ignác forradal- mi felismerésének következtében. Az európai és a telepes gyarmati államok a polgári liberális államszemlélet elterjedésével, közigazgató és közszolgáltató szerepkörbe lépnek, minek hatására robbanásszerűen javulnak az általános életkörülmények. Utak, vasutak, vízvezetékek, csatornahálózatok és iskolák épülnek. Otto von Bismarck (1815–1898), a német császárság kancellárjának tevékenysége nyomán elterjed a beteg- és nyugdíjbiztosítás.

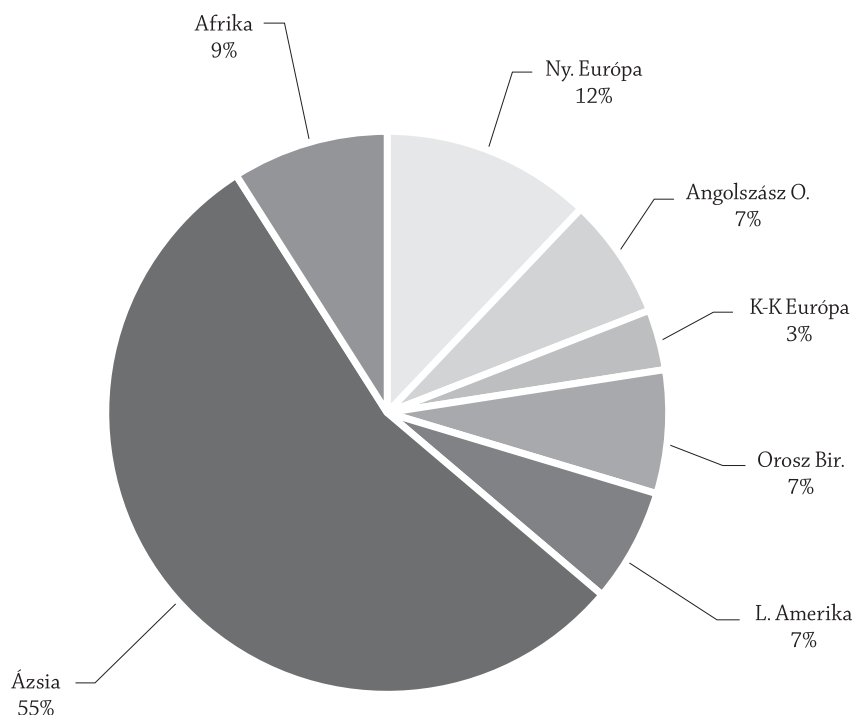
A pár évtized alatt lezajló döbbenetes átalakulás fokozza az egyenlőtlen- séget mind földrajzi, mind társadalmi vonatkozásban. Ez nagymértékű kü- lönségeket idéz elő az egyes országok, népek és társadalmi osztályok várha- tó élettartamában, és ennek következtében a lélekszámában is.

3. ábra: A világ népességének (1 563 464) a megoszlása 1900-ban ezer főben¹⁶

Fokozatos szembesülés a népességrobbanással a 1970-es évektől

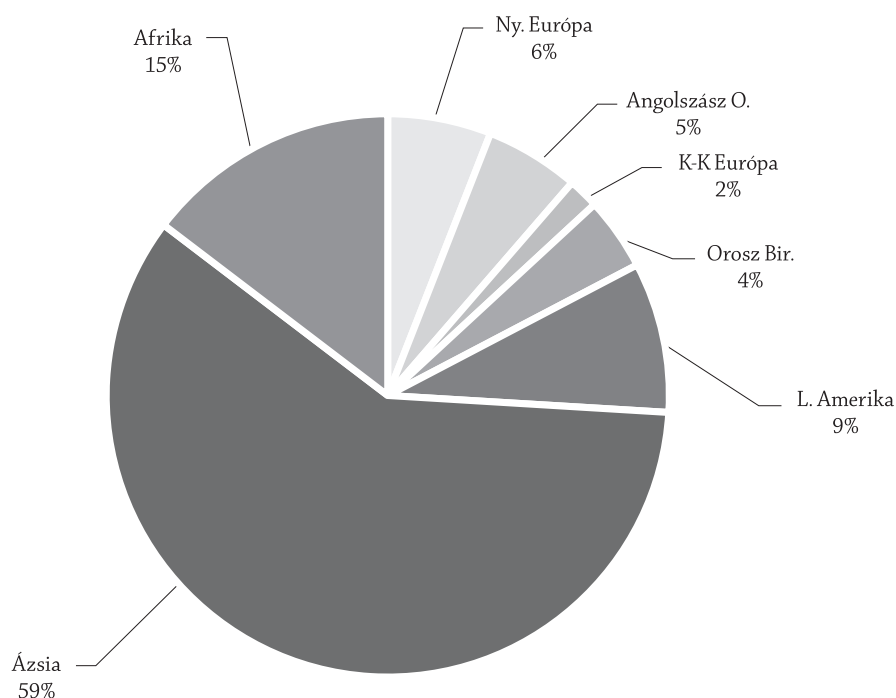
Napjaink jónéhány helyi, regionális és globális problémája összefüggésben van a népesedési folyamatokkal. 1972-ben a Római Klub inspirációjára jelent meg a Meadows házaspár szerkesztésében *A növekedés határai*¹⁷ című tanulmánykötet. Nagy visszhangot váltott ki, de nem eredményezett valódi fordulatot. A könyv világossá tette, hogy már akkor súlyosan megborult az egyensúly az ember és környezete között. Az emberiség olyan mértékig feléli a környezeti erőforrásokat, hogy azok már nem tudnak megújulni. Ami még ennél is aggasztóbb, jelezték a szerzők, hogy ez egyre jobban súlyosbodni fog, ha csak az emberiség, és elsősorban annak felelős vezetői nem tesznek valamit. A könyv azt is nyilvánvalóvá tette, hogy az egyensúlyvesztés mögött húzódó legsúlyosabb probléma a népességnövekedés ütemének radikális megváltozása. Ekkor a Föld népessége még csak 3,8 milliárd volt.

4. ábra: A világ népességének a megoszlása 1950-ban¹⁸

Ekkor már a Föld nagy részén jelentősen csökkent a gyermekek száma a családokban. A népességnövekedésnek azonban több összetevője van. Nemcsak a gyermekek száma van rá hatással, hanem az emberek élettartama is. A huszadik század végén globálisan javultak az élelmezési és az egészségügyi feltételek, azon belül is a nagy járványos betegségeket sikerült visszaszorítani az oltások segítségével. Mindez megnövelte az emberek élettartamát. Az ilyen módon egyre fokozódó szükségletek kielégítéséből származó súlyos

gondokon kívül azonban másik nehézség is fellépett. A demográfiai átmenet népenként, régiókként, sőt kontinensenként eltérő ritmusa, azaz a lakosság összetételének átalakulása komoly feszültségek forrása lett.

5. ábra: A világ népességének a megoszlása 2009-ben¹⁹

A Szovjet Birodalom összeomlása mögött éppen úgy megtaláljuk az eltérő dinamikájú demográfiai átalakulás jelenségét, mint a szomszédunkban közel tíz évig folyó délszláv háborúk okai között. Ezekben a többenemzetiségű országokban a nemzetiségi népességi arányok már nem illeszkedtek az erőforrások, a vezető és elit pozíciók, de leginkább a hatalom korábbi felosztásához. Ezekben az országokban nem alakult ki az erőforrásoknak és a hatalom folyamatos újrafelosztásának a demokratikus tradíciója, ezért az arányok eltolódása szétfeszítette a kereteket. Szerre a világban sok tragikus konfliktus mögött ott húzódott vagy húzódik ez a jelenség is. Jól látható az is, hogy megváltozott a világban a kontinensek közötti vándorlás iránya. Amíg 500 éven keresztül Európából egyre nagyobb számban vándoroltak el az itt élők, addig napjainkra Észak-Amerika és Ausztrália mellett Európa lett a bevándorlás egyik fő célterülete.

A kontinenseken belül is zajlik a tömegek áramlása.²⁰ Egyszerűsítve azt mondhatnánk, hogy a kontinensek „nem protestáns” vidékeiről áramlanak a tömegek a „protestáns” országokba.²¹ Ez az amerikai kontinensen a latin-amerikaiaknak az USA-ba vándorlását jelenti. Európában a kelet- és dél-európaiaknak a Közép- és Észak-Európába vándorlásában nyilvánul meg.

Az országokon belül is, mint arról már volt szó, egyre gyorsuló ütemben zajlik a falvakról a városokba történő áramlás. Magyarországon népszámlálásról-népszámlálásra tűnnek el a sokszázéves falvak, mert mindenki elköltözött. Még száz évvel ezelőtt is arról ábrándoztak Magyarország-szerte a széles tömegek, hogy saját földjük lesz, amit megművelhetnek. Hajlandóak voltak ezért Amerikába vándorolva évtizedeket dolgozni bányákban vagy a nagyvárosi iparban. Az emberiség történetében sok ezer éven keresztül a szabad és megművelhető föld volt a vándorlás hajtóereje. Napjainkban egyre kevésbé. A ma embere jólfizető városi állást szeretne, amiből egy kényelmes életet élhet.

A különböző lehetséges forgatókönyvek szerint 2050-re a Föld népessége 9-10 milliárd ember lesz. Várhatóan az emberek kétharmada városokban fog élni. A fejlett és fejletlen régiók népességarányai tovább tolódnak a fejletlen régiók felé. Ennek következtében várható az ellentétek további éleződése. A túlnépesedés környezeti és klimatikus következményei mellett a súlyos veszélyt a technikai fejlődés, a társadalmi folyamatok gyorsulása jelenti. A változások olyan gyorsan zajlanak le, hogy nincsenek hosszú évek, évtizedek egy-egy felmerülő probléma kezelésére.

Velencét már nem csak a tenger fenyegeti, hanem a turisták özöne is

20

A problémát jól illusztrálja a turizmus átalakulása. A modernkori turizmus, melynek forrásvidékét valahol Goethe *Utazás Itáliában* c. művében találhatjuk, bár fokozatosan fejlődött és több és több embert csábított más vidékek felfedezésére, nem különösebben okozott problémát még a legnépszerűbb látványosságoknál sem. Sőt, tekintettel a turizmusból származó bevételekre, a turisztikai szakemberek egyre újabb és meghökkentőbb technikákat találtak ki a látogatók hívogatására. Az ezredfordulót megelőzően, bár voltak népszerűbb és kevésbé népszerű időszakok, szerte a Föld, de még Európa legnépszerűbb turisztikai látványosságai is minden különösebb előzetes szervezés nélkül megtekinthetők voltak. A telelő- és nyaralóhelyeken fokozatosan egyre többen voltak, de ez még nem nagyon okozott problémát. Jó eséllyel, felkeresve egy híres múzeumot, természeti csodát vagy történelmi jelentőségű épületet, azonnal vagy rövid várakozást követően bebocsátást nyert az érdeklődő. Az ezredfordulót követően egyre hosszabb sorokat kellett végig állni a látványosságok kapujában. A múzeumokban a leghíresebb képek és tárgyak előtt tumultusok keletkeztek. 2010 óta a népszerűbb múzeumok vagy turisztikai célpontok felkeresése előtt néhány nappal célszerű interneten megvásárolni a jegyeket, mert a helyszínen vagy aznap sokszor már nincsen rá mód. A látványosságok az év nagy részében maximális kihasználtsággal üzemelnek. A leghíresebb tárgyakat egyre szofisztikáltabb védelemmel kell ellátni, hogy a kíváncsi tömegek akaratlanul is ne rongálják meg azokat. Az elmúlt napokban döntött úgy Velence városa, hogy jegyeket fog szedni a várost felkeresőktől és korlátozza a látogatók számát.

A jelenség mögött több összetevő is meghúzódik. Az egyre olcsóbb utazási lehetőségek, a felsőbb társadalmi csoportok egyre több szabadideje, a határok növekvő átjárhatósága éppen úgy ott van, mint a televíziós és digitális információrobbanás. Ám a legjelentősebb faktor a növekedésben a globális népességnövekedés. Hiszen ha csak ugyanakkora arányban érdeklődnek az emberek a látványosságok iránt, mint a korábbi generációkban, akkor már ez egy robbanásszerű növekedést jelent.

Az összeomlás elkerülhető

Jared Diamond, az egyik legnépszerűbb amerikai antropológus, a 2005-ben megjelent *Összeomlás* című könyvében azt vizsgálja, hogy a letűnt korok és napjaink modern társadalmi kataklizmái milyen tanulságokkal szolgálhatnak számunkra. A Húsvét-szigetek, a Pitcarin- és Henderson-szigetek egykori lakóinak, az anaszázik, a maják és a grönlandi vikingek múltbéli társadalmainak az összeomlása mögött éppen úgy, mint a tragikus haiti helyzet és ruandai népirtás mögött a természeti, technikai és társadalmi környezet és az adott terület népességének lélekszáma közötti egyensúly fölbomlását találjuk. Mindannyiunknak nagy a felelőssége az egyensúly fenntartásában, de különösen a társadalom neveléséért, szervezéséért és irányításáért felelősöknek. Hiszen a történelmi példák azt mutatják, hogy nem elkerülhetetlen az összeomlás. Tikopia és Új-Guinea felföldi népeinek példája, de különösen a Tokugava kori Japán példája azt bizonyítja, hogy a megfelelő döntések meghozásával elkerülhető a katasztrófa. A különbség a múltbéli történetekhez képest annyi, hogy ma már nem csak, mint keresztyén emberek nem mondhatjuk, hogy minket nem érdekel a más népek, a más kontinenseken élők sorsa és problémája, de ez már a józan ész szerint sem megengedhető.

1 Livi-Bacci, Concise history of the world population 1992 – **2** Livi-Bacci, Storia minima della popolazione mondiale, 1989 – **3** Livi-Bacci, A világ népesedésének rövid története 1999 – **4** Malthus, An Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers, Johnson, London, 1798, 1970– **5** Malthus, An Essay on the Principle of Population, or, A View of its Past and Present Effects on Human Happiness, with an Inquiry into our Prospects Respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it Occasions, Second Edition, Johnson, London, 1803, 1989 – **6** Vargha Gyula, Néhány statisztikai adat az e. ref. egyházzól, Protestáns Szemle 6. évfolyam (1894), 4 füzet, 219., 220., 226–228., Idézi Bodoky Richárd a Gyanútlanokban, 2018. Luther kiadó, 20–21. old.– **7** Tomka 2009 – **8** Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat 2014 – **9** Saját ábra. Forrás: Maddison, Contours of the World Economy, 1-2030 AD. 2007 – **10** József Attila: Hazám– **11** id. Boglár 1996 – **12** id. Boglár 1996 – **13** Csanády, Makrotrendek: avagy valóban jönnek-e a kínaiak? A kínai népesedés és gazdaság trendjeinek nemzetközi összehasonlítása 1820-tól napjainkig 2009 – **14** Bodoky, Gyanútlanok 2018 – **15** Bodoky, Jövevények és vándorok 2016 – **16** Saját ábra. Forrás: Maddison,

Contours of the Word Economy, 1-2030 AD. 2007– **17** Meadows, és mtsai. 2005– **18**
Saját ábra. Forrás: Maddison, Contours of the Word Economy, 1-2030 AD. 2007– **19**
Saját ábra. Forrás: Maddison, Contours of the Word Economy, 1-2030 AD. 2007– **20**
Csanády, Népesedés és vándorlás Magyarországon, Európában és a nagyvilágban
2016 – **21** Személyi és Csanády 2011

Idézett forrásmunkák

- Bodoky, Richárd: *Gyanútlanok*. Luther Kiadó, Budapest, 2018.
- Bodoky Richárd: *Jövevények és vándorok*. Luther Kiadó, Budapest, 2016.
- id. Boglár Lajos: *Magyar világ Brazíliában*. Magánkiadás, Budapest, 1996.
- Csanády Márton Tamás: „Makrotrendek: avagy valóban jönnek-e a kínaiak? A kínai népesedés és gazdaság trendjeinek nemzetközi összehasonlítása 1820-tól napjainkig.” ANNALES, 2009: 15–24.
- Csanády Márton Tamás: *Népesedés és vándorlás Magyarországon, Európában és a nagyvilágban*. Confessio 2 (2016): 6–16.
- Department of Economic and Social Affairs of the United Nations Secretariat. *World Urbanization Prospects*. United Nations, New York, 2014.
- Diamond, Jared: *Összeomlás*. Typotex, Budapest, 2007.
- Fülep Lajos: *A magyarság pusztulása*. Magvető, Budapest, 1984.
- Goethe, J. Wolfgang von: *Utazás Itáliában*. Fapadoskönyv, Budapest, 2010.
- Illyés Gyula: *Pusztulás*. Nyugat, 1933.
- Kodolányi János: *A hazugság öl*. Magvető, Budapest, 1987.
- Livi-Bacci, Massimo: *A világ népesedésének rövid története*. Osiris, Budapest, 1999.
- Livi-Bacci, Massimo: *Concise history of the world population*. Basil Blackwell, New York, 1992.
- Livi-Bacci, Massimo: *Storia minima della popolazione mondiale*. Loescher, Torino, 1989.
- Maddison, Angus: *Contours of the Word Economy, 1-2030 AD*. Oxford University Press, Oxford, 2007.
- Maddison, Angus: *The Word Economy 1-2*. OECD, Paris, 2006.
- Malthus, Thomas Robert: *An Essay on the Principle of Population as it Affects the Future Improvement of Society, with Remarks on the Speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet and Other Writers*, Johnson, London, 1798. Penguin, London, 1970.
- Malthus, Thomas Robert: *An Essay on the Principle of Population, or, A View of its Past and Present Effects on Human Happiness, with an Inquiry into our Prospects Respecting the Future Removal or Mitigation of the Evils which it Occasions, Second Edition*, Johnson, London, 1803. Cambridge Univ. Press, Cambridge, 1989.
- McLuhan, Marshall: *The Gutenberg Galaxy: The Making of Typographic Man*. University of Toronto Press, Toronto, 1962.
- Meadows, Donella – Dennis Meadows – Jorgen Randers – William Behrens: *A növekedés határai*. Kossuth, Budapest, 2005.
- Személyi, László – Csanády, Márton Tamás: *Some Sociological Aspects of Skilled Migration from Hungary*. ACTA UNIVERSITATIS SAPIENTIAE SOCIAL ANALYSIS, 2011: 27-46.
- Tomka Béla: *Európa társadalomtörténete a 20. században*. Osiris, Budapest, 2009.